

Türk Şehir Tarihinin Kaynağı Olarak Duvar

KÜRŞAT YILDIRIM*

Öz: Tarih araştırmalarında tarih kaynakları esastır. Bu kaynaklardan birisi ise eski şehirlerden kalma harabelerdir, bilhassa duvardır. Tarihçi belli bir şehre, bölgeye dair kaynaklarda okuduğu bilgileri, en doğru bir şekilde duvarları inceleyerek doğrulayabilir. Bu yönüyle duvar, elimizdeki en gerçek, en doğru, en net tarih kaynağıdır. Şehir tarihi araştırmalarında mutlaka duvarı görmek lazımdır. Duvar şehrin yapısını, sınırlarını gösterdiği gibi; şehrin içindeki insana, insanın hayatına, kültürüne de ışık tutabilir.

Anahtar Kelimeler: Duvar, Şehir Tarihi, Tarih Kaynak.

The Wall as a Source of Turkic City History

Abstract: History sources are essential in historical research. One of these sources is the ruins from the old cities, especially the wall. Historian can verify the information which reads in sources about some region or city by examining the walls in the most accurate way. In this aspect, the wall is the most real, most accurate, clearest history source we have. In city history research, it is necessary to see the wall. As the wall shows the structure and boundaries of the city; it can also illustrate of the life and culture of people.

Key Words: The Wall, City History, Historical Source.

* Doç. Dr. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü
kursatyildirim@yahoo.com

Giriş

Bilindiği gibi eski Türklerin mühim bir kısmı şehirlerde yaşamışlardır. Bozkırdan farklı bir fizikî, coğrafi ve içtimaî çevrede yaşayan şehirli Türkler kendilerine has bir hayat tarzı geliştirmişlerdir. Bu topluluklar bilhassa Doğu Türkistan ve Maverâünnehir sahasındaki ticaret yolları üzerinde milattan önceki devirlerden beri etrafı duvarlarla veya surlarla çevrili şehirlerde oturmuşlardır. Türkistan sahasındaki şehirlerin yapısını şehir duvarlarına bakarak ele almak bazı araştırmacılar için özel bir alan olmuştur. Şehirler esasen “feodal şehir yapıları” olarak tasnif edilmiş ve bunların duvarları tarih kaynağı olarak ele alınmıştır. Feodal şehrin temel unsuru, şehrin etrafını kuşatan ve şehri dış düşmanlardan, diğer feodal güçlerden, bozkırlılardan, köylüden, çiftçiden ve el üretimi yapanlardan ayırmak için dikilen duvardır¹. İnsanlar farklı yerlerde ve farklı zamanlarda şehirler inşa etmişler, buralarda yaşamışlar, şehirleri boşaltmışlar veya yıkmışlardır. Farklı devirlere ve yerlere ait yapı bakiyeleri, yer bilimin kolonlarını teşkil etmekte, tarihlemeyi sunmakta ve buna bağlı olarak gerçek tarihi değişiklikleri göstermektedir. Gelişen duvarın dinamiği- yani onun inşası, yıkılması ve yeniden inşası- şehrin veya bölgenin siyasî ve içtimaî hayatı ile doğrudan bağlantılıdır. Bu yüzden kale, duvar ve saire yapımı şehir tarihinin araştırılmasında esastır². Türkistan’daki ilk şehirlerde kaleler, hisarlar, yoğun nüfusun dar alanlarda yaşadığı iç şehirler, dar sokaklar, pazarlar, tapınaklar, kamu binaları, tezgâhlar, şehrin dış mahallelerinde zanaatkârlar ve el emekçilerinin meskenleri, mezarlıklar, dış halkada tarım üretimi yapılan bağlar-bahçeler-tarlalar, hayvan otlakları ve bunlarla meşgul olan nüfus vardı. Bu son kesimin zengin olanları şehir içinde yaşarlardı. Orta Çağ şehirleri umumiyetle ihtişamlı tahkimatla çevriliydi. Bu şehirlerde düzenli planlar vardır. İnsanların ve malların yığılması ile bitişik türlü meskenlerin artması sadece idare ve kültürün terakki etmesini değil aynı zamanda zanaat ve ticaret hacminin büyümesiyle şehir yapısında geniş meydanları ortaya çıkarıyordu. Saray, tapınak, kamu binaları, hükümdarların ve soyluların mezarları gibi şehrin ihtişamlı yapıları sadece mimarlık sanatı değil aynı zamanda re-

¹ T. F. Gelah, “K Voprosu İzuçeniya Krepostnıh Sten Feodalnogo Goroda Sredney Azii”, *Uçenye Zapiski*, Vıp. 10, Buhara, 1961, s. 231-232.

² Gelah, *a.g.m.*, s. 233.

sim, heykel ve el işlemleri bakımından da çok zengindi. Yine baskı, damga, mücevher, para gibi mallar, türlü şahsî eşyalar, lüks mallar, ibadet eşyaları, hükümdarlığın maddî göstergeleri olan yazıtlar ile abidelerin hepsi şehirde çok geniş yelpazede el üretimini gerektiriyordu³.

Duvarın Yapısı

Şehir duvarlarının savaş-savunma esasına dayanan fonksiyonu birkaç parçadan meydana gelmektedir: Okçular için sahanlıklı ve mazgallı yüksek burçlar, indirilebilir-kaldırılabilir köprü, duvarların dibinden belli genişlikte içi su dolu hendek, yüksek kuleler ile diğer askerî ve teknik aygıtlar. Şehir duvarlarını inşa etmek için muhtelif malzemeler mevcuttur. Avrupa için bu malzeme sertleştirilmiş kerpiç, yontulmuş taş levhalar ve ağaçtır. Bu tür malzemeler Avrupa şehir duvarlarının uzun süre dayanmasını sağlamıştır. Asya'da ise hemen hep aynı olmak üzere kıyılmış sap ve samanla yoğrulmuş lös kil, yumuşak kerpiç, umumiyetle pişmemiş tuğla, iri parçalı çamur-toprak ve tüm bu malzemeyi bir arada tutmak için gerektiği kadar ağaç kullanılmaktadır⁴. Bilhassa Doğu Türkistan sahasında Taklamakan Çölü etrafındaki şehirlerde *tograk* denen dayanıklı ağaçlardan istifade edilmiştir. Buna göre duvarlar, katı kil katmanları ve duvar hattına çapraz olarak yerleştirilen *tograk* ağacı gövdesi ve dallarıyla dikilmiştir. Bu katmanların genişliği alttan yukarı doğru yükseldikçe azalmaktadır. Duvarın temeli büyük *tograk* ağacı parçaları ve kil ile atılmıştır⁵. Şehir duvarla esasen iki kısma ayrılmaktadır. İlk olarak esas şehir veya iç şehir vardır, buna Arapçada *medîne*, Farsçada ise *şehristan* denmektedir. Dış şehir ise Arapça *rebad* ve Farsça *bîrûn* olarak geçmektedir. Arap coğrafyacıların eserlerinde *şehristan* suru ile *rebad* suru arasında türlü mesafeler zikredilmektedir⁶. Buna göre meselâ, Mukaddesî, Soğd'un payitahtı Semerkand'dan bahsederken şehrin ortasında dört kapılı bir iç kale zikretmektedir⁷. Bununla beraber bilhassa Doğu Türkistan'da şehri üç kısma ayırmak daha doğrudur: Hükümdarın veya beyin

³ L. R. Kızlasov, *Gorodskaya Tsivilizatsiya Sredinnoy i Severnoy Azii*, Moskova, 2006, s. 18.

⁴ Gelah, *a.g.m.*, s. 232.

⁵ A. Stein, *Innermost Asia*, C. I, Oxford, 1928, s. 185.

⁶ V. V. Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, Haz., Hakkı Dursun Yıldız, Ankara, 1990, s. 82.

⁷ Mukaddesî, *İslâm Coğrafyası (Ahsenü't-Takâsîm)*, Çev., D. Ahsen Batur, İstanbul, 2015, s. 283.

yaşadığı iç kale; aristokratların, memurların, zanaat erbabının, tüccarların yaşadığı iç ve dış şehir; çiftçi ve hayvancılardan yayıldığı bağlı şehir. Bunların Türkçe adı sırasıyla orduğ, balık ve kıy idi⁸.

Dünyada bilinen iki tür şehir planı vardır: Kare (veya dikdörtgen) ve daire (veya oval). Bazı istisnalar dışında doğudaki şehirlerin kare ve batıdaki şehirlerin ise daire plan üzerine kurulduğu söylenmektedir⁹. Sovyet araştırmacısı T. F. Gelah'ın görüşüne göre şehir duvarları için en iyi plan kare olmalıdır. Karenin köşesinden çok geniş bir etraf gözlenebilmekte ve şehre yapılacak hücumlara 180 dereceye kadar ve kulelerden ise 270 derece kadar açıyla çok rahat atışlar yapılabilmektedir. Yine plan kare olduğunda iki köşeden aynı duvar müdafaa edilebilmekte ve rahat atılabilmektedir. Buna karşılık daire şeklinde bir plan, gözetleme ve atış için geniş bir saha sunmamaktadır. Doğudaki en eski duvarların etrafını çevirdiği şehirler kare plan üzerine kurulmuştur. Sokaklar satranç tahtasının çizgileri gibidir ve meskenler güneş alacak şekilde dizilmiştir. Ana caddeler, pazar meydanları ve saray, şehrin kapılarına bağlanmaktadır¹⁰.

Şehir yapılarının mühim bir parçası şehir duvarları dışındaki kulelerdir. Gözetleme ve işaret kuleleri herhangi bir acil durumu anında merkeze bildiren kadim devrin en hızlı haberleşme imkânlarıdır. Herhangi bir hareketlilik olduğunda kuleden ateş yakılır ve belli mesafedeki diğer kule bu ateşi gördüğünde kendisinden daha ilerideki kuleye ateş yakarak işaret verirdi. Böylece herhangi bir hadise çok kısa bir sürede merkeze ulaştırılırdı. Bu kulelerden Divanü Lûgat-it-Türk'de *kargu* adıyla bahsedilmektedir¹¹. Kulelerin yapımında yerel imkânlar ve malzemeler kullanılmıştır. Kuleler dağlık arazilerde taş ve tuğlaların yığılmasıyla inşa edilirken düzlük ve yeşillik arazilerde ise toprak yığma ve sıvama ile dikilmiştir. Kuleler kare, dikdörtgen ve daire şeklindedir¹².

⁸ Bkz. E. Esin, "Orduğ (Başlangıçtan Selçuklulara Türk Hakan Şehri)", *DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, VII/10-11, 1968, s. 135-215.

⁹ Kızlasov, *a.g.e.*, s. 21-22.

¹⁰ Gelah, *a.g.m.*, s. 246.

¹¹ Kâşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it-Türk*, C. I, Çev., B. Atalay, Ankara, 2006, s. 426.

¹² Kürşat Yıldırım-Elvin Yıldırım, "Kaybolanların İzinde Doğu İpek Yolu Seyahati V: Kumul-2", *Türk Dünyası Tarih Kültür Dergisi*, S. 329, Mayıs 2014., s. 40-41; Kürşat Yıldırım-Elvin Yıldırım, "Kaybolanların İzinde Doğu İpek Yolu Seyahati IX: Kuça", *Türk Dünyası Tarih Kültür Dergisi*, S. 333, Eylül 2014, s. 44.

Duvar ve İnsan

Şehrin duvarları ve binaları, eski şehir hayatının türlü yönlerini aksettirmektedir. Duvarlar ve binalar daima aynı ölçülerde kalmayıp, şehir hayatının canlanması veya sönmesiyle genişlemekte veya daralmaktadır. Duvarın durağan olmayışı, şehir hayatının dinamikleri ve şehrin tarihî topografisi hakkında fikir vermektedir¹³.

Şehir duvarları, savaş-savunma maksadından başka dünya görüşü bakımından da mühimdir. Şehrin içinde yaşayanlar kendilerini, kendilerine hayat malzemeleri sağlayan bozkırdan ve tarladan ayırmaktadır. Şehir topraklarının genişlemesi veya daralmasıyla duvarlar başka yerlere taşınmakta veya yeniden inşa edilmektedir. Daha tehlikeli ve düşmanın daha çok saldırabileceği tarafta duvarlar daha da yükseltilmekte ve güçlendirilmektedir¹⁴. Duvarların hususiyetleri şehir müdafaa teşkilatının yapısını göstermektedir. Müdafaa teşkilatı şehir ahalisinin içtimaî bünyesini ortaya koymakta ve böylece şehir duvarı halkın içtimaî bünyesinin ve onun değişmelerinin bir neticesi olmaktadır¹⁵. Meselâ, Kuça Şehri'nin en eski merkezi bugünkü Piran Köyü taraflarındayken şehir duvarları buraları kuşatıyordu ancak daha sonraları şehir merkezi değişince duvarlar da yer değiştirmiştir.

Şehir duvarları, şehir nüfusu için aslında çok hoş bir şey değildir; halk tüm yönlerden duvarlar arasında kapanmıştır ve tabiatın seyrine set çekilmiştir. Şehirde insanlar kesif kalabalık, dar sokaklar ve meydanlar, gayri sıhhi-hastalıklı ortam, kirli-pis kokan hava içinde yaşamaktadır¹⁶.

Buna karşılık şehir aslında tabiattaki kargaşaya karşı bir direnmedir. Dört bir yanı kapatan duvar, insan için dünyanın hudududur. Şehirdeki mesken eski insanın dünyasını belirlemektedir. Çinli için çektiği set ve şehir duvarları kargaşa içindeki dünyadan veya kuzeyli bozkırlıların hücumlarından korunmak içindir. İslâm ananesinde de Yecüc Mecüc'e karşı çekilen setler zikredilmektedir. Yine meselâ, Buhara'daki duvarların yapılmasıyla ilgili *Târih-i Buhârâ*'da halkın gece kapıları kapatıp hırsız ve eşkı-

¹³ G. L. Semenov, *Sogdiyskaya Fortifikatsiya V-VIII Vekov*, Sankt-Peterburg, 1996, s. 3.

¹⁴ Gelah, *a.g.m.*, s. 232.

¹⁵ Semenov, *a.g.e.*, s. 3.

¹⁶ Gelah, *a.g.m.*, s. 232-233.

yadan korunmak için Buhara Emiri'ne talepte bulunduğu ve böylece duvar örüldüğü kaydedilmektedir¹⁷.

L. R. Kızlasov'a göre etrafı hendekler ve duvarlarla çevrili şehir, ilk semantik düşüncede onun sakinleri ve inşa edicileri tarafından evrende dünyanın bir görüntüsü olarak belirmektedir. Saray ve etrafındaki hisar, bir ziggurat veya tapınaklarla birlikte daima diğer yapılardan yüksekte ve umumiyetle tabii bir tepede, tıpkı evrenin dikey ekseninde yer alır gibi kurulmuştur. Hükümdar veya krallar saraylarıyla kendilerini göktekilerle eşit hâle getirmeye çalışmışlardır. Yine galiba bu yüzden ki her tapınak göğe doğru yükselmiştir¹⁸. Bu tür yapıların yapılmasında şehre hâkim olma, her şeyi görme isteği de elbette tesir etmiş olmalıdır.

Şehir duvarları savaş-savunma ve istihkâm yapıları olmaktan başka şehir mimarisinin abidevî numunesidir. Duvarlar şehri süsleyip şehrin kendine has görüntüsü ile nüfusun içtimaî seviyesini aksettirmekte ve şehrin yüzü olmaktadır. Böylece bunlar tarihî olduğu kadar sanat bakımından da mühimdir. Türkistan'da şehir duvarları Avrupa'da olduğu gibi halk ve ustalar eliyle bir plan çerçevesinde sadece sipariş edilmiş sanat zevklerine göre değil ustaların da meyillerine göre örülmüştür. Duvarların silueti sıklıkla etraftaki tabii peyzajla harmanlanmış ve esasen millî sanatın tatbikatı olarak ortaya çıkmıştır¹⁹. Şehir duvarlarını incelemek şehrin mimarî yapısını açığa çıkartır ki buna resimlerdeki şehir suretleri ve imajları ile metal işlemlerdeki ve sikkelerdeki muhteviyat yardım etmektedir. Duvar, şehrin cephesi veya yüzüdür ve yine hiç şüphe yok ki estetik ve prestij yönüdür²⁰.

Sonuç

Türklerin şehirde yaşayan kesimi, etrafı duvarla çevrili alanlarda yaşamışlardır. Bu Türklerin hayatını anlamak için duvarı çok iyi tanımak gerekmektedir. Duvarlar, şehri anlatır. Şehre dair çoğu bilgimizi duvarı inceleyerek edinebilir veya tamamlayabilir, hayallerimizdeki şehri duvarla müşahhaslaştırabiliriz. Şehir canlı bir organ gibidir. Dikilir, uzar, kısalır, kalınlaşır, yükselir, yıkılır, tekrar dikilir veya boşalan şehirle kaderine terk edilir. Duvarın

¹⁷ Narşahî, *Tarih-i Buhârâ*, Farsçadan Trc.: Erkan Göksu, Ankara, 2013, s. 52.

¹⁸ Kızlasov, *a.g.e.*, s. 20-21.

¹⁹ Gelah, *a.g.m.*, s. 233.

²⁰ Semenov, *a.g.e.*, s. 4.

incelenmesiyle şehrin geçirdiği merhaleler anlaşılabilir. Duvar bir canlı varlık gibi doğrudan doğruya şehir ahalisinin hayatına bağlı yaşar, şehrin sosyal ve ekonomik yapısını yansıtır; mesela şehir içinde şehri kısımlara ayıran duvarlar şehirdeki sınıflar hakkında bilgi verir. Duvarın yapıldığı malzeme bölgenin kaynaklarını veya duvarın şekli ve süslemesi halkın sanatını ve dünya görüşünü anlatır. Sadece şehir duvarlarının köşeli veya oval oluşu dahi birçok bakımdan anlamlıdır. Dolayısıyla duvar deyip geçmemelidir. Duvar, Türk şehir tarihi için bir kaynaktır. Esasında duvar, elimizdeki en gerçek, en doğru, en net tarih kaynağıdır. Şehir tarihi araştırmalarında yazılı kaynaklar ve arkeolojik çalışmalar dışında sahaya çıkıp şehrin duvarlarını incelemek lazımdır.

Kaynakça

BARTHOLD, V. V, *Moğol İstilâsına Kadar Türkistan*, Haz, Hakkı Dursun Yıldız, Ankara, 1990.

ESİN, E., “Orduğ (Başlangıçtan Selçuklulara Türk Hakan Şehri)”, *DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, VII/10-11, 1968, s. 135-215.

GELAH, T. F., “K Voprosu İzüçeniya Krepostnıh Sten Feodalnogo Goroda Sredney Azii”, *Uçenıye Zapiski*, Vip. 10, Buhara, 1961, s. 231-246.

İBN HALDUN, *Mukaddime*, C. II, Çev., Z. Kadiri Ugan, M.E.B. Yay., İstanbul, 1996.

KÂŞGARLI MAHMUD, *Divanü Lûgat-it-Türk*, C. I, Çev., B. Atalay, Ankara, 2006.

NARŞAHÎ, *Târih-i Buhârâ*, Farsçadan Trc.: Erkan Göksu, Ankara, 2013.

KAFESOĞLU, İbrahim, *Umumî Türk Tarihi Hakkında Tespitler, Görüşler, Mülâhazalar*, İstanbul, 2014.

KIZLASOV, L. R., *Gorodskaya Tsivilizatsiya Sredinnoy i Severnoy Azii*, Moskva, 2006.

MUKADDESÎ, *İslâm Coğrafyası (Ahsenü't-Takâsım)*, Çev., D. Ahsen Batur, İstanbul, 2015.

SEMENOV, G. L., *Sogdiyskaya Fortifikatsiya V-VIII Vekov*, Sankt-Peterburg, 1996.

STEİN, A., *Innermost Asia*, C. I, Oxford, 1928.

YILDIRIM, Kürşat-Elvin Yıldırım, “Kaybolanların İzinde Doğu İpek Yolu Seyahati V: Kumul-2”, *Türk Dünyası Tarih Kültür Dergisi*, S. 329, Mayıs 2014., s. 39-42.

YILDIRIM, Kürşat- YILDIRIM, Elvin “Kaybolanların İzinde Doğu İpek Yolu Seyahati IX: Kuça”, *Türk Dünyası Tarih Kültür Dergisi*, S. 333, Eylül 2014, s. 37-42.

YILDIRIM, Kürşat- YILDIRIM, Elvin “Kaybolanların İzinde Doğu İpek Yolu Seyahati VIII: Turfan-2”, *Türk Dünyası Tarih Kültür Dergisi*, S. 332, Ağustos 2014, s. 41-46.

YILDIRIM, Kürşat, *Doğu Türkistan'ın Tarihî Coğrafyası*, Ötüken Yay., İstanbul, 2016